

Adevărul ca semnificație a destinului: reflecții despre Raymond Aron

Tismăneanu, Vladimir

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Tismăneanu, V. (2005). Adevărul ca semnificație a destinului: reflecții despre Raymond Aron. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 5(4), 927-932. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-56309-4>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/1.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Commercial-NoDerivatives). For more information see:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/1.0>

Adevărul ca semnificație a destinului

Reflecții despre Raymond Aron

VLADIMIR TISMĂNEANU

Țin să mărturisesc de la bun început că am fost și rămân îndatorat modelului de raționalism lucid, exemplar întruchipat de Raymond Aron. Îmi amintesc astfel cu înfiorată emoție și reconfortantă melancolie de momentele când, după aride seminarii de materialism istoric ori socialism științific, descopeream lumea de adevăruri atât de limpede formulate de Aron. Oficial, Aron era inexistent în bibliografiile cursurilor Facultății de Filosofie. Se făceau referințe la el, după cum se făceau uneori și la Robert C. Tucker ori alți marxologi vestici, însă aceste menționări erau întotdeauna critice. Nu ar fi fost nimic grav în acest lucru, câtă vreme critica ar fi fost una onestă. Or, atunci când vorbeau despre Aron, corifeii „marxismului creator” se înfierbântau și ne spuneau că era un îndârjit „dușman al marxismului”, ceea ce, credeau ei, îl descalifica intelectual și moral. Pe cât încercau ei să-l compromită în ochii noștri, pe atât eram unii dintre noi mai atrași de creația sa sociologică și filosofică. Știam că trăim într-un regim totalitar. Citindu-l pe Aron, am înțeles care sunt mecanismele de reproducere ale acestui sistem și care sunt distincțiile esențiale în raport cu mult hulita „democrație burgheză”.

Puține lecturi pot fi considerate mai relevante pentru un gânditor est-european decât *Opiul intelectualilor*, acea radiografie a iluziilor marxiste și marxizante din lumea culturală occidentală. Cred că aveam douăzeci de ani când am citit acest volum, împrumutat de la un amic al cărui părinte deținea o poziție importantă în guvern (fost voluntar în Spania, apoi activ în Rezistența franceză, Mihai Florescu era pe atunci ministru-secretar de stat la Consiliul Național pentru Știință și Tehnologie și avid colecționar de cărți de filosofie și sociologie). Mă grăbesc să spun că unele pagini „fără probleme” din Aron apăruseră, dacă nu mă înșel, în volumul *Sociologia franceză contemporană*, coordonat de Ion Aluș și Ioan Drăgan. De asemenea, merită spus că dacă știai să insiști, cu sprijinul unor profesori mai puțin încuiați, puteai obține acces la sala de documentare de la BCU, unde puteai citi cărțile lui Aron, ale tânărului Lukács și alte lucrări din zona marxologiei ori a marxismului occidental. Aprobarea era însă temporară, iar redobândirea ei nu era de loc ușoară. Nu fără motiv, regimul considera acest tip de analize drept extrem de periculoase și supraveghea cu grijă accesul tinerilor la gândirea liberală ori revizionist-marxistă.

Scrisă cu mulți ani înainte de producerea „efectului Soljenițan”, deci înaintea trezirii atâtor „mandarini” din somnul utopico-revoluționar, cartea lui Aron despre autohipnoza intelectualilor de stânga a fost atacată drept „tendențioasă”. Partizanatul era acceptabil doar de pe pozițiile stângii prosovietice. În schema epistemologică maniheistă de sorginte lukácsiană, punctul de vedere al proletariatului era unicul științific. Conștiința istorică era fatalmente falsă dacă nu era a clasei muncitoare, cristalizată în doctrina oficială a partidului comunist. De la Lenin citire: „Filosofie burgheză ori proletară, cale de mijloc nu există”. A denunța impostura totalitară era considerat un act de trădare a valorilor umanismului. Să ne amintim dezbaterile de la Geneva dintre Lukács și Jaspers după al Doilea Război

Mondial, când filosoful marxist susținea identitatea dintre comunism și umanism. Gândirea „burgheză” devenea automat una antiumanistă. Nu mai era nevoie de nici o demonstrație: de la Nietzsche și Schelling la Rosenberg și Hitler, drumul iraționalismului burghez îi apărea lui Lukács drept determinat de o fatalitate sociologică. „Distrugerea rațiunii” era deplânsă drept contrapartea metafizică a decadenței lumii burgheze.

Scrisă într-o epocă în care Sartre nu se sfia să declare marxismul „filosofia de nedepășit a epocii noastre”, iar gânditorii de la *Ésprit* se străduiau să găsească teritorii de convergență cu dialectica hegeliano-marxistă, cartea lui Aron îndrăznește să rostească adevărul despre veșmintele inexistente ale împăratului. Nu era vorba de o negare a marxismului ca filosofie politică și ca teorie sociologică. Aron a fost întotdeauna convins că unele din conceptele lui Marx stau la baza teoriei sociale moderne (a se vedea lucrarea sa despre etapele gândirii sociologice). Era mai degrabă vorba de curajul de a numi radicalismul bolșevic drept un instrument pentru aservirea rațiunii. Aron se întâlnea în critica formelor de heteronomie spirituală cu analizele unor Arthur Koestler (și el născut în 1905) ori Czesław Miłosz din *Gândirea captivă*. Încercător în virtuțile rațiunii critice și ale neutralității axiologice preconizate de Max Weber, Raymond Aron nu s-a temut să vâslească împotriva curentului și nu s-a lăsat intimidat de efemerele, dar atât de spectaculoasele mode de pe malul stâng al Senei. Format în cea mai nobilă tradiție a metafizicii franceze, îndrăgostit de limpezimea ideilor și refractar speculațiilor încheșate, Aron a studiat cu atenție și cu reală îngrijorare fenomenele totalitare ale veacului. Dacă în anii '50 el mai era dispus să găsească circumstanțe atenuante în intenția ideologică presupus nobilă a comunismului, diferită de cea explicit exterministă a nazismului, la sfârșitul vieții Aron ajungea la concluzia că cele două orori totalitare sunt similare ca practici și consecințe criminale.

Fostul coleg al lui Jean-Paul Sartre din Rue d'Ulm, de la faimoasa École Normale Supérieure, și-a refuzat certitudinile confortabile și a preferat cultivarea îndoielii metodice. Să amintesc că la acea legendară instituție, Aron și Sartre au fost colegi cu Paul Nizan, filosof și jurnalist comunist, autorul mult comentatului pamflet *Les chiens de garde*, atac virulent la adresa metafizicii universistare. În 1939, Nizan a fost singurul intelectual comunist de mare anvergură care, la intrarea Armatei Roșii în Polonia, și-a publicat în presă decizia de a rupe cu PCF. Avea să piară, la 35 de ani, sub uniformă britanică, ucis de un glonte german la Dunkerque¹. Poetul comunist Louis Aragon avea să publice rânduri calomniatoare despre Nizan în lamentabilul său roman *Les communistes*, apărut după război, în plină ofensivă stalinistă pentru controlul intelectualității franceze. De-a lungul deceniilor scurse după absolvirea cursurilor la École Normale, Aron a luptat cu perseverență împotriva cecității ideologice, a demistificat doctrina marxistă, luminând substratul irațional al credinței totalitare (ceea ce sociologul american Alvin W. Gouldner a numit cândva matricea paleosimbolică aflată în inima demersului marxist). Asemeni unui Waldemar Gurian, dar și asemeni Hannei Arendt, Aron a definit marxismul ca religie seculară. Lui îi aparține formula memorabilă: „Marxismul este o erezie creștină”. Tezele lui Aron despre religiile seculare (ori, altfel spus, despre mesianismele revoluționare moderne) au inspirat abordările unor Daniel Bell, George Lichtheim, Karl-Dietrich Bracher, Leonard Shapiro, spre a-i numi pe cei

¹ V. articolul lui Pascal ORY despre Nizan în Jacques JULLIARD și Michel WINNOCK, *Dictionnaire des intellectuels français*, Seuil, Paris, 1996, pp. 832-834.

mai cunoscuți. În Franța, ideile lui Aron au irigat gândirea unor Jean-François Revel, Alain Besançon, François Furet, Pierre Hassner, Jules Monnerot. A fost între cei care au înțeles, citindu-l pe Boris Souvarine, că stalinismul este copilul bolșevismului, între Lenin și Stalin existând o continuitate, chiar dacă una contradictorie. Sunt de acord cu poziția lui Nicolas Roussellier care previne împotriva unei mitizări postume a lui Aron drept acel gânditor paria, erou damnat, ignorat și pognegrit mai întâi, admirat și adorat mai târziu¹. Marginalitatea lui Aron în anii '50 a fost relativă. Pe de altă parte, nu putem ignora faptul că în momentul apariției memoriilor, statutul „spectatorului angajat” devenise cu totul altul decât în perioada când existențialismul sartrian ori structuralismul althusserian dominau scena culturală franceză și occidentală în genere.

Așa cum au demonstrat Nicolas Baverez și Tony Judt, Aron a fost, asemeni lui Albert Camus, un moralist în epoca ideologiilor. Aron nu a încurajat nici o formă de absolutism intelectual și a pledat mereu pentru toleranță și onestitate (virtuți cu grijă și condescendență neglijate de Sartre și Simone de Beauvoir). Tocmai aceste valori l-au apropiat de gândirea lui Max Weber, ilustrul sociolog neokantian, cel care a enunțat cu maximum de claritate indispensabila distincție dintre vocația omului politic și cea a savantului. Într-o superbă pagină memorialistică închinată în anii '90 lui Aron, Golo Mann, fiul lui Thomas Mann și fost coleg de studii al sociologului francez, relatează în revista britanică *Encounter* șocul trăit de întreaga generație în clipa când neobarbarii naziști au început să ardă cărțile pe ruguri. Cu nețărmită tristețe, Aron contempla izbucnirile de ferocitate și de sadism, știind, mai devreme ca atâția alții, că omenirea intrase într-o perioadă de primejdios declin. A propos de *Encounter*, merită spus, mai ales pentru cititorii mai tineri, că a fost un lunar cu un formidabil impact intelectual, publicat inițial sub egida Congresului pentru Libertatea Culturii, instituție importantă în anii Războiului Rece. Alături de prietenii săi Arthur Koestler, Manès Sperber, François Bondy (editorul unei reviste similare, în franceză, numită *Preuves*), Melvin Lasky, Irving Kristol și Daniel Bell, Raymond Aron a acceptat și a purtat cu mândrie titlul de intelectual al Războiului Rece. Tot așa cum antifascismul fusese o datorie morală în anii '30 și '40, antisovietismul (ori mai bine spus anticomunismul) îi apărea lui Aron, ca și lui Camus sau lui Léon Blum, drept un imperativ politic și moral. Aron a ilustrat exemplar natura, valorile și obligațiile liberalismului anticomunist. Unul dintre textele sale cele mai pasionate a fost scris în 1966, cu prilejul aniversării a zece ani de la Revoluția Maghiară. Aron accentua cu acel prilej rolul colosal jucat de intelectuali, inclusiv de cei care trecuseră pragul aposaziei, rupând cu mitologia leninistă. Iată cuvintele cu care își încheia Aron acel eseu: „Revoluția Maghiară, o tragedie istorică, un triumf în înfrângere, va rămâne pe veci unul din acele rare evenimente care refac credința omului în el însuși și îi reamintesc, dincolo de propriile suferințe, semnificația propriului destin: adevărul”². *Introducere în filosofia istoriei, Democrație și totalitarism, Marea schismă, 18 prelegeri asupra societății industriale, Deziluziile progresului, Pace și război între națiuni, Republica imperială, Marxisme imaginare, Lupta de clasă, Spectatorul angajat* (conversații cu J.-L. Missika și D. Wolton), nenumărate articole și eseuri risipite prin ziare și reviste, cărțile și luările de poziție

¹ V. Jacques JULLIARD și Michel WINNOCK, *Dictionnaire...cit.*, pp. 85-87.

² V. Raymond ARON, „The Meaning of Destiny”, in Tamas ACZEL (ed.), *Ten Years After: The Hungarian Revolution in the Perspective of History*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1966, p. 31.

ale lui Aron erau întotdeauna așteptate cu imensă curiozitate. Socialiști sau comuniști, gaulliști ori anarhiști, troțkiști sau maoiști, liberali ori conservatori, intelectualii francezi au ținut întotdeauna cont de gândirea lui Aron. Și nu numai ei. Generalul de Gaulle l-a privit pe sociologul liberal cu admirație, sentiment trăit și de Aron în raport cu fondatorul celei de-a Cincea Republici. Pe de altă parte, Raymond Aron, care și-a afirmat mereu cu pasiune identitatea de francez evreu, a fost șocat de cuvintele lui de Gaulle rostite după victoria Israelului în Războiul de Șase Zile. A durat până când Aron a trecut peste rana creată de referința lui de Gaulle la poporul evreu ca „sûr de lui et dominateur”. Pentru Aron, ca și pentru Isaiah Berlin, după Shoah, asemenea formulări indicau un deficit de sensibilitate morală. Aron a fost un critic al oricărui naționalism, însă dreptul la existență al statului evreu era pentru el un *sine qua non*. Nu întâmplător, capodopera lui Leon Poliakov, cartea în mai multe volume despre istoria antisemitismului, a apărut în colecția *Liberté de l'esprit* coordonată de Aron la editura Calmann-Levy. Tot în aceeași colecție a apărut și cartea lui Poliakov despre cauzalitatea diabolică, un eseu despre structurile imaginarului antisemit.

Încrezător în valorile fundamentale ale democrației, Aron a ținut piept cu nobil curaj calomniilor și insinuărilor, s-a văzut acuzat, nu o singură dată, de cinism, indiferență ori alte păcate mai grave. Sartre vedea pur și simplu roșu atunci când auzea de fostul său coleg și a trebuit să se întâmple „deșteptarea” de după 1970 pentru ca autorul *Cuvintelor* să accepte ideea „coexistenței pașnice” cu Raymond Aron. Să nu uităm, în mai 1968, Sartre nu ezita să-și pună numele și persoana la dispoziția anarho-maoiștilor, într-un jenant efort de a se alătura „cauzei proletariatului revoluționar”. Iritat, exasperat chiar, de spectacolul unei revolte ce risca să anihileze instituțiile democratice, Aron a scris pagini devastatoare despre un revoluționarism ce-i părea nesăbuit și în fond iresponsabil. Polemistul a suprareacționat, neobservând că era vorba de un simptom mai larg, al unui seism civilizațional, deci de o revoltă ce avea să schimbe sensibilitățile culturale și politice ale capitalismului târziu. Oricum după publicarea în Franța a *Arhipelagului Gulag*, a urmat o conștientizare de către inteligenția franceză a naturii criminale a totalitarismului comunist. Au apărut cărțile „noilor filosofi”, între care *Les maîtres penseurs* a lui Andre Glucksmann și *La barbarie à visage humain* a lui Bernard-Henri Lévy. În 1979, Sartre și Aron îl vizitau, împreună cu André Glucksmann, pe președintele Valéry Giscard d'Estaing pentru a interveni în favoarea refugiaților vietnamezi.

Multi i-au reproșat, de-a lungul timpului, lui Raymond Aron faptul că avea întotdeauna dreptate. Există o nerăbdare ori poate o neliniște intelectuală care face ca argumentele rațiunii să fie adeseori descalificate în favoarea metaforelor tenebroase și aforismelor absconse. „Mai bine să greșești împreună cu Sartre, decât să ai dreptate alături de Aron”, acest dicton dubios a fost refrenul constant al stângii franceze în deceniile șase și șapte. Marxismul, în diversele sale ipostaze, devenise cartea de vizită a universitarilor sorbonarzi, simpatiile de stânga făceau parte din codul de onoare al coteriilor radicaliste. Prea puțini mai erau cei care, asemeni lui Camus, încercau să înlăture mirajul ideologic al utopismului marxist. Între aceștia, în planul unei stângi anti-autoritare, să-i amintim pe membrii grupului „Socialisme ou barbarie”: Claude Lefort, Cornelius Castoriadis și mai tânărul Jean-François Lyotard. În epoca aceea, existențialismul sartrian, „jargonul autenticității”, spre a folosi un termen al lui Adorno, era alibiul noii credințe. Marxismul era „respectabilizat”, căpăta drept de cetate și nu întârzia să-și dezvolte tradiționalele porniri monopoliste.

Raymond Aron a promis mereu scrierea unei cărți consacrate în exclusivitate marxismului, acea doctrină „echivocă și nepuizabilă” pe care nu a conținut să o studieze și să o demitizeze¹. Volumele de prelegeri publicate postum despre *Capitalul* lui Marx mărturisesc tocmai despre această năzuință a sociologului francez de a descoperi sursele erorii în chiar opera de vârf a profetului revoluției proletare. Aron nu a scris însă acel tratat despre marxism, o întreprindere în fond imposibilă, întrucât marxismul este evanescent și multiform, coerent și incoerent, o teorie narcisistă incapabilă să se explice pe sine. Nu a fost în fond Marx cel care a scris: „Filosoful, el însuși o parte alienată a acestei lumi, se pune pe sine ca măsură a lumii”? *De la o sfântă familie la alta*, acest extenuant și steril secol de internaționalism marxist a fost tema capitală a creației lui Aron. Fiecare pagină a operei sale vorbește astfel despre ambiguitatea funciară a unei doctrine ce pretinde că exprimă suprema raționalitate istorică și care nu conține să fie garanția celor mai deprimante forme de subjugare și iraționalitate. Sartre a proclamat creația rațională a societății, ceea ce nu l-a împiedicat să caționeze atâtea spasmodice explozii de violență și teroare. A fost nevoie de „Raportul secret” al lui Nikita Hrușciov și de zdrobirea Revoluției Maghiare pentru ca Sartre să condamne „fantoma lui Stalin”. Aron a fost probabil unul dintre cei mai avizați și rafinați exegeți ai marxismului original, în care a văzut deopotrivă semnele tentației despotice și premisele unei sociologii raționale, deci ale unei teorii critice și emancipatoare a societății. În consens cu Karl Popper, el a surprins modul în care Marx, devenit oracol, și-a trădat vocația de cărturar și s-a consacrat luptei politice nemijlocite. Tot astfel, în momentul în care structuralismele de tot felul făceau ravagii în lumea culturală franceză, Raymond Aron nu a ezitat să indice doza de impostură ascunsă îndărătul hiperpretențiosului limbaj al Școlii lui Louis Althusser. Pentru Aron, „antumanismul teoretic” camufla abandonarea filonului emancipator al sociologiei alienării la Marx.

Eram la Paris, în toamna anului 1981, când am avut șansa de a urmări o fascinantă suită de interviuri acordate de Aron unor tineri filosofi francezi. Prezentate la televiziunea franceză, aceste interviuri, cuprinzând mare parte din textul volumului *Spectatorul angajat*, au oferit clipe de veritabilă desfătare intelectuală. Era vorba de o veritabilă incursiune în biografia spirituală a unuia dintre cei mai consecvenți și exigenți paznici ai Republicii Spiritului. Politicos și ponderat-ironic, arareori agasat de falsa inocență a interlocutorilor săi, Aron scruta dilemele și maladiile culturale și politice ale timpului, punea în discuție atâtea prejudecăți incrementate, se despărțea melancolic de acele atât de puține iluzii ce-și permisese a le nutri. Mă gândeam, și mă gândesc și acum, ce păcat a fost că atâtea din mințile strălucite ale intelighenției românești s-au blocat într-o admirație nestăvilită pentru diverse iraționalisme și ocultisme, trecând cu nepăsare peste contribuțiile unor Aron, Berlin ori Arendt. Nu Evola sau Guénon erau într-adevăr periculoși pentru regimul comunist, ci ideile clare și distincte susținute cu eleganță și rigoare de filosoful istoriei și al politicului care a fost Raymond Aron. A învăța să gândești politic de la Aron a însemnat și înseamnă cultivarea dubiului, respectul pentru clasiile gândirii sociale, recunoașterea filonului tragic al istoriei moderne, despărțirea de tentațiile diverselor paradigme redemptive.

Urmăream grația cu care invoca marile figuri ale culturii occidentale, delicatețea cu care atingea chestiunile spinoase ale lumii valorilor și nu puteam să-mi re-

¹ V. Raymond ARON, *Lupta de clasă. Noi prelegeri despre societățile industriale*, trad. G. Sfichi, postfață de Dan PAVEL, Polirom, Iași 1999; IDEM, *Marxisme imaginare. De la o sfântă familie la alta*, trad. A. Cobuz, cuvânt înainte de Vladimir TISMĂNEANU, Polirom, Iași, 2002.

prim atâtea istovitoare amintiri: îmi reveneau în memorie nedemnele atacuri la care fusese supus Aron în presa cu pretenții filosofice a diverselor regimuri marxiste, paginile penibile purtând semnăturile atâtor Nimeni, predicatori din amvonul „socialismului științific“, degradarea culturii în numele „umanismului revoluționar“. Îmi amintesc și acum examenul meu de admitere la doctorat când un profesor de socialism științific, pretins „creier descătușat“, s-a uitat cu dispreț pe bibliografia pe care o propuneam, reproșându-mi includerea scrierilor lui Aron, Arendt și Popper. Aron știa prea bine unde începe și unde se termină aptitudinea marxistă de a dialoga, știa, așadar, perfect că adepții materialismului dialectic admit și chiar reclamă dialogul doar atâta vreme cât se află în opoziție. Într-un anumit sens, Raymond Aron a fost prea generos cu marxismul sovietic ori, mai exact, i-a acordat un nemeritat statut intelectual. Mă refer, desigur, la simulacrul ideologic numit materialism dialectic și istoric (codificat în formulele „Diamat“ și „Istmat“ ale epocii staliniste), iar nu metafizica mesianic-revoluționară zămislită la jumătatea veacului al XIX-lea.

Dacă Raymond Aron a urât ceva, atunci acest lucru a constat în spiritul de turmă, deci acea psihologie a fanatismului și a azeziunii necondiționate care explică atâtea din abdicările morale ale intelectualilor radicali (de dreapta ori de stânga). Asemeni unor Arthur Koestler, Manès Sperber, George Orwell sau Albert Camus, Raymond Aron a simțit că există ceva pervers în metabolismul spiritual al stângii revoluționare. Mai mult, el a revenit mereu la origini, a căutat resursele filosofice ale voluptăților mitologice marxiste. Mitul revoluției, mitul proletariatului, cel al claselor sociale în genere, spre a nu insista asupra iluziei celei mai persistente, cea care proiecta distincția categorică dintre o „stângă progresistă“ și o „dreaptă reacționară“, Raymond Aron a demonstrat substanța apocrifă a acestor construcții ideologice, a precizat natura întotdeauna înșelătoare a conceptelor inspirate de metafizicile „totale“. El nu a apucat să fie martorul convulsiei finale a ordinii leniniste. Revoluțiile din 1989, apoi năruirea URSS, au confirmat ipotezele sociologului francez. Ideile lui Raymond Aron, înainte de toate respingerea riguroasă și sistematică a unui istoricism fanatic și fanatizant, au contribuit în chip esențial la acest deznodământ al marii competiții a secolului XX.